



WERNER HECHBERGER

Nemesség és hatalom

A német történettudomány vitái a középkori nemesi hatalom alapjairól

Korunk európai medievisztikájának kétségbevonhatatlan megállapítása az, hogy a középkori és későbbi nemesség hatalmat gyakorolt az emberek fölött; ezt a hatalmat pedig az európai jog-, igazgatás- és társadalomtörténet központi elemének tekinthetjük.¹ Ha azonban feltesszük azt a kérdést, hogy valójában hogyan is alakult ki a középkori nemesi hatalom, akkor azzal a megdőbbentő ténnyel szembesülünk, hogy erre a kérdésre mindmáig nem született minden vitán fölül álló válasz. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy különösen a németországi középkor-kutatás fordult fokozott figyelemmel e kérdés felé. Történészek több nemzedéke számára egészen a jelen korig éppen a német történelem tűnt európai kivételnek: míg Európa más birodalmainak királyai a középkorban megteremtették a jelen modern nemzetállamának alapjait, Németországban mindezt nem sikerült megvalósítani.² A nemesség és a királyság között a modern állam megalapozásáért zajló versenyfutásból itt a királyság került ki vesztesként. Mindez Európa közepének hosszú távú területi széttagolódásához és a központi hatalom gyengeségéhez vezetett, amelynek végül csak a Német Császárság 1871-es megalapítása vetett véget. A közép- és kora újkori francia uralkodók ezzel ellentétben sikeresen terjesztették ki az állam hatalmát a nemességre, így teremtve meg a francia nemzetállam sikertörténetének alapjait. Különös jelentőséggel ruházta fel továbbá a Németország korai történelmére vonatkozó kérdéseket az, hogy a 19. század végén és a 20. század elején éppen a Német Császárság bizonyult az európai hatalmi rendszert destabilizáló tényezőnek. Elsősorban a német nemzetállamnak az egész 20. századi európai történelem szempontjából katasztrófába torkolló végzetes fejlődése ösztönzött

¹ Vö. Dilcher, Gerhard: *Der alteuropäische Adel – ein verfassungsgeschichtlicher Typus?* In: Wehler, Hans-Ulrich: *Europäischer Adel 1750–1950 (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 13)*. Göttingen, 1990. 56–86.; Werner, Karl Ferdinand: *Adel – „Mehrzweck-Elite“ vor der Moderne?* In: Hudemann, Rainer–Soutou, Georges-Henri (Hg.): *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert. Strukturen und Beziehungen. Vol. 1*. München, 1994. 17–32.; reprint in: Werner, Karl Ferdinand: *Einheit der Geschichte. Studien zur Historiographie (Francia, Beiheft 45)*. Sigmaringen, 1999. 120–135.. A probléma európai összefüggéseivel kapcsolatban vö. még Joseph Morsel újabb munkáját: *L'aristocratie médiévale. Ve–XVe siècle*. Paris, 2004.

² Ezzel a kérdéssel kapcsolatban a legújabb szakirodalomból feltétlenül vö. Althoff, Gerd: *Die Rezeption des Reiches seit dem Ende des Mittelalters*. In: Puhle, Matthias–Hasse, Claus-Peter (Hg.): *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 926–1806. Von Otto dem Großen bis zum Ausgang des Mittelalters*. 29. Ausstellung des Europarates und Landesausstellung Sachsen-Anhalt im Kulturhistorischen Museum Magdeburg. Essays. Dresden, 2006. 477–485. Hogy könnyebben elképzelhessük, milyen jelentőséget tulajdonított a második világháborút megelőző német történetírás a középkori fejlődési folyamatoknak, vö. Heimpel, Hermann: *Deutschlands Mittelalter – Deutschlands Schicksal*. Zwei Reden (Freiburger Universitätsreden 12), 2. Aufl. Freiburg im Breisgau, 1935.

számos történészt arra, hogy a háttérben olyan „torz fejlődési utat” véljen felfedezni, melynek gyökerei a középkorra nyúlnak vissza.

Ennek megfelelően a német történettudomány számára a középkori nemesi hatalom alapjainak vizsgálata meghatározó jelentőségű problémává vált. A kutatás előrehaladtával mindazonáltal jelentős eltéréseket mutató válaszok születtek. A jelen tanulmány csupán két nézőpontot emel ki.³ Egyfelől az ellentétek háttérében ott áll a következő kérdés: mit értünk egyáltalán „német történelmen” a középkorban? Másfelől tisztában kell lenni azzal is, hogy a válaszok a jelenkor változásaitól függenek. A történészek vizsgálódásaikkal egyetemben is csak koruk gyermekei, forráskutatásaik sohasem ragadhatók ki ebből a kontextusból.

A német medievisztikában a középkori állam jellegéről a 19. század során folytatott évtizedes vitát követően a 20. század kezdetén átfogó konszenzus alakult ki. Heinrich Brunner német jogtörténetről szóló klasszikus műve óta a harc alapjában véve eldőltnek látszik.⁴ A kor legtöbb történészeinek ezt követően már nem okozott gondot, hogy a germánok államáról és a német középkor államáról beszéljenek. Georg von Below 1915-ben jelentette meg a középkori német államról szóló értekezését.⁵ Below arra törekedett, hogy összegző és végleges érvényű alapművet írjon ebben a témában. A nemesség kora középkori helyzetére vonatkozóan röviden és tömören fogalmazott: ebben a korszakban a nemessé válás feltétele a joghatósági körzet birtoklása volt. A földbirtok, bármekkora volt is, még kevés volt a nemesítéshez.⁶ A nemesi rang ebből a szemszögből nézve tehát királyi hivatal betöltésétől függött.

Ez az akkoriban uralkodó tanok markáns összefoglalását is jelentette, Below alighanem e nézetek legszélsőségesebb képviselője volt.⁷ Többszörösen és rendkívüli eréllyel előadott felfogása azon a meggyőződésen nyugodott, hogy az „államiság” nem csupán analitikus fogalom. Below olyan állapotot is látott benne, amelyet normatív szempontból fölöttébb pozitívan kell értékelni. Szerinte egyedül az erős állam van abban a helyzetben, hogy biztossá alattvalói üdvét.⁸ Below akkoriban még magával Max Weberrel, a modern szociológia egyik alapítóatyjával is vitába szállt; vele ellentétben még attól sem riadt vissza, hogy értéktételelől függő kérdéseket olyan problematikaként kezeljen, mely minden további nélkül feldolgozható tudományos módszerekkel.

³ A téma bővebb összefüggéseivel kapcsolatban vö. Hechberger, Werner: *Adel im fränkisch-deutschen Mittelalter. Zur Anatomie eines Forschungsproblems*. Mittelalter-Forschungen, vol. 17. Ostfildern, 2005.

⁴ Vö. Brunner, Heinrich: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Vol. 1. 2. Aufl. Leipzig, 1906. (reprint: 1961); vol. 2., átdolgozta Claudius Frh. Von Schwerin, 2. Aufl. Berlin, 1928 (reprint: 1958) (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft 2, 1, 1/2)

⁵ Vö. Below, Georg von: *Der deutsche Staat des Mittelalters. Eine Grundlegung der deutschen Verfassungsgeschichte*. Vol. 1 (többet nem került nyomtatásba): Die allgemeine Fragen, 2. Aufl. Leipzig, 1925. (reprint: 1975).

⁶ Vö. Dungen, Otto von: *Below, Georg von: Adels Herrschaft im Mittelalter*. München, 1927 (recenzió). *Historische Zeitschrift*, 137. (1928) 300.

⁷ Vö. Oexle, Otto Gerhard: *Ein politischer Historiker: Georg von Below*. In: Hammerstein, Notker (Hg.): *Deutsche Geschichtswissenschaft um 1900*. Stuttgart, 1988. 283–312. A téma összefüggéseivel kapcsolatban vö. Cymorek, Hans: *Georg von Below und die deutsche Geschichtswissenschaft um 1900*. *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Beiheft 142. Stuttgart, 1998.

⁸ Vö. Below, Georg von: *Die italienische Kaiserpolitik des deutschen Mittelalters mit besonderem Hinblick auf die Politik Friedrich Barbarossas*. Ein Beitrag zur Frage der historischen Urteilsbildung. *Historische Zeitschrift*, Beiheft 10. München–Berlin, 1927. 14–17.

Below felfogása a mai német történettudományban már nem tartható. Egyetlen történész sem állíthatja már azt, hogy a történelem hön áhitott célja egy „erős állam” létrehozása. Mindez természetesen nem választható el a vészterhes 20. századi német történelem tapasztalataitól. De 1915-ben, röviddel az első világháború kitörése után ez a felfogás volt jellemző. E nézet nemcsak aktuális, hanem eszmetörténeti háttérrel is bírt, ami nem csupán a német kutatást befolyásolta. Már a 19. század óta rendkívül népszerű volt szerte Európában a történészek között az a Johann Gottfried Herder által képviselt felfogás, mely szerint a múlttal való tudományos igényű foglalkozás alapját a népek történelemben betöltött szerepének vizsgálata alkotja. A világtörténelmet népek történetének tartották, akiket a történelmen kívülálló egységekként, különféle jellemvonásokkal rendelkező személyiségekként kezeltek. Ennek megfelelően a német történészek történelmük kezdeteit a germán időkben keresték; jelenük pedig a 19. század európai nemzetállamainak rendszere volt, amelyet már a németországi modern történettudomány alapítója, Leopold von Ranke is az említett fejlődés végpontjának tekintett.

Így a német medievisztika is már a legkorábbi időkben fennálló „államiság” mellett szállt síkra. Az érvelés Tacitus *Germaniájából* indult ki. Eszerint a germán állam szabad germánok közösségén nyugodott, akik hivatalviselőket (*principes*) választottak. Az alapgondolatot azonban a kora középkor kutatása során is felhasználták, a Merovingok frank birodalmát germán hatalmi képződménynek tartották: ebben az időben is elsősorban szabadok alkották az államot, akik megválasztották királyukat.

Ebben az összefüggésben a „nemesség” számára már nem maradt hely. Heinrich Brunner úgy vélte, hogy a Tacitusnál ábrázolt germán arisztokrácia a népvándorlás korában megszűnt létezni. A Meroving birodalomban csupán a királyi család rendelkezett nemesi származással.⁹ A frank birodalom nemessége szolgálati nemességként jött létre; az uralkodó által kinevezett hivatalviselők pedig hosszú távra alapozták meg nemességüket. Ezen felfogás hátterében az a feltételezés állt, hogy a frankok birodalma Jámbor Lajos kora óta hanyatlott, ami végül a birodalom felbomlásához vezetett. A császári trónutódlás körül kibontakozó heves harcok során regionális és helyi hatalmasságok mind nagyobb önállóságra tettek szert; a hivatalok *via facti* örökölhetővé váltak. A szolgálati vagy hivatali nemesség számára így lehetőség nyílt arra, hogy megteremtsék önálló hatalmuk alapjait. Az úgynevezett „közsabadok” tömege, akikre mindaddig a frank királyok uralma támaszkodott, a 9. század folyamán nemesi „magán” uraságok függésébe került. A 19. század és a 20. század elejének német medievistáinak többsége, akik a liberális és nemzeti értékrend talaján álltak, attól sem riadtak vissza, hogy értékeljék az említett fejlődést: az ő nézőpontjukból a nemesség a középkori történelem destruktív tényezőjét alkotta, amely eredetileg királyi jogokat ragadott magához, és alávetette az eredendően szabad népességet.

Ez a nézet a későbbi korszak német történelmének kutatására is kihatott. A gondolatmenetet folytatva ugyanis az érett és a késő középkorban a nemesi uralom területeinek kiépítése is a királyi gyengeség termékének tekintendő. A késő középkori Szent Német-római Birodalomban az úgynevezett tartományi uralom (*Landesherrschaft*) a német történelem különlegességeként jelent meg, amelyre más európai országban nem akadt példa. A tartományi uralmat királyi jogkörök bitorlásából vagy átruházásából eredeztették, röviden: jellegét veszített grófságnak (*Grafschaft*) tartották. Tehát a hivatal szolgáltatta a nemesi cím alapját? Ez a modell logikailag szerfelelt megalapozott volt. Ennek ellenére, amikor Georg von Bülow könyve megjelent, ellenvélemények kaptak szárnyra. Alfons Dopsch osztrák történész részletesen foglalkozott Bülow téziseivel, és arra a következtetésre jutott, hogy

⁹ Vö. Brunner: *Deutsche Rechtsgeschichte*, 1. 349.

„ezt a mondatot [...] igen könnyen meg is fordíthatnánk: a magas szintű bíraskodási jogkört mindenekelőtt azok a családok szerezték meg, akik már előnyös pozíciót foglaltak el.”¹⁰ Dopsch szerint tehát éppen Below tézisének a fordítottja az igaz: a hivatalviselőket egy régi nemesség köréből toborozták. A rákövetkező időszakban aztán ezt az elképzelést számos történész vallotta magáénak.¹¹ Ebből a szemszögből nézve nem a hivatal nemesített – sokkal inkább egy ősi és eredeti nemesség képviselői voltak jogosultak a tisztségek betöltésére.

A Below és Dopsch között felmerülő véleménykülönbségek alapvető áttörést jeleztek a német medievisztikában, amely azután be is következett a 20. század harmincas és negyvenes éveiben. Ezt a változást a jogászai szemléletű jogtörténettől egy új német igazgatástörténetbe (*Verfassungsgeschichte*) való átmenetként jellemezték;¹² a jelentős cseh középkorász, František Graus találóan az amerikai tudományelméleti szakember, Thomas Khun szellemében történő paradigmaváltásról beszélt.¹³ A továbbiakban ez a szempontrendszer alakította a Német Szövetségi Köztársaság középkor-kutatását a 20. század hetvenes éveig.¹⁴ Az említett áttörésben különösen nagy szerepet játszott az úgynevezett tartománytörténet (*Landeskunde*), ami Németországban az első világháborút követő időben vert gyökeret önálló történettudományi irányzatként, és nagyon is nemzeti különlegességnek számíthat. A középkori német történelem általános kérdéseire vonatkozóan regionálisan körülhatárolt vizsgálatok és a hozzájuk kapcsolódó igen eltérő kérdésfeltevések voltak hivatottak új ismeretekkel szolgálni.¹⁵ Walter Schlesinger, akinek a német medievisztikára gyakorolt hatását aligha becsülhetjük túl, egyenesen azt a feladatot róta a tartománytörténetre, hogy alapvető igazgatástörténeti problémáknak is figyelmet szenteljen,¹⁶ amelyek csak ezen a szinten

¹⁰ Dopsch, Alfons: *Der deutsche Staat des Mittelalters*. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 36. (1915) 1–30. Reprint in: Dopsch, Alfons: *Gesammelte Aufsätze*. Vol. 1: *Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*. Wien, 1928. (reprint: 1961). 111–154., különösen 116.

¹¹ Vö. Mayer, Theodor: *Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter*. *Historische Zeitschrift*, 159. (1939) 457–487. Reprint in: Kämpf, Hellmut (Hg.): *Herrschaft und Staat im Mittelalter (Wege der Forschung, vol. 2)*. Darmstadt, 1956. (reprint: 1974). 284–331., különösen 290.; Tellenbach, Gerd: *Vom Karolingischen Reichsadel zum deutschen Reichsfürstenstand*. In: Mayer, Theodor: *Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters*. Leipzig, 1943. (reprint: 1976) 22–73.; reprint in: Tellenbach, Gerd: *Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, vol. 3. Stuttgart, 1988. 889–940., különösen 892.

¹² Vö. Böckenförde, Ernst-Wolfgang: *Die deutsche verfassungsrechtliche Forschung im 19. Jahrhundert*. *Zeitgebundene Fragestellungen und Leitbilder* (Schriften zur Verfassungsgeschichte, vol. 1). 2. Aufl. Berlin, 1995. (elsőször 1961). 15–22.

¹³ Vö. Graus, František: *Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. *Historische Zeitschrift*, 243. (1986) 529–589. Reprint in: Graus, František: *Ausgewählte Aufsätze (1959–1989) (Vorträge und Forschungen. Ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 55.)*. Stuttgart, 2002. 213–258., különösen 217. 15. jegyzete.

¹⁴ Ezzel kapcsolatban újabban vö. Nagel, Anne: *Im Schatten des Dritten Reichs. Mittelalterforschung in der Bundesrepublik Deutschland 1945–1970* (Formen der Erinnerung 24). Göttingen, 2006.

¹⁵ Vö. Aubin, Hermann: *Die Entstehung der Landeshoheit nach niederrheinischen Quellen. Studien über Grafschaft, Immunität und Vogtei* (Historische Studien, vol. 143.). Berlin, 1920. (reprint: 1965).

¹⁶ Vö. Schlesinger, Walter: *Verfassungsgeschichte und Landesgeschichte*. *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, 3. (1953) 1–34. Reprint in: Schlesinger, Walter: *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, vol. 2: *Städte und Territorien*. Göttingen, 1963. 9–41. Az átalakulással kapcsolatban vö. Schlesinger, Walter: *Die Entstehung der Landesherrschaft* (Sächsische

oldhatók meg. Az említett paradigmaváltás háttérében alapvetően a régebbi nézet két megoldásra váró kérdése állt. Mindaddig alig ismerték fel a középkori viszályok, az önvédelemre való jog igazgatástörténeti jelentőségét. Otto Brunner osztrák medievista a „tartományról és hatalomról” szóló alapvető művében rosszmájúan jegyezte meg, hogy ezt a kérdéskört a hagyományos jogtörténeti munkákban csak akkor tárgyalják, ha annak történetéről írnak, hogyan sikerült felülemelkedni ezen a jelenségen.¹⁷ A másik „vakfolt” a késő középkori tartományi uralom kialakulása volt Németországban, melynek negatív értékelése az első világháború után a tartományi történetírás virágba borulásának idején egyre komolyabb gondot jelentett. Ennek háttérében ugyancsak kortárs események állottak. Persze a 19. századi német történettudomány részéről is történtek olyan kezdeményezések, melyek egyes területek vagy tartományúri dinasztiai történetével foglalkoztak. Azonban nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy a korszak legtöbb történésze nemzetállamban gondolkozott, így ezeket a törekvéseket mindenesetre némi bizalmatlansággal kezelték, meglehetősen gyakran illették azokat azzal a váddal, hogy „partikularisztikus” irányzatokat képviselnek. Legkésőbb az 1871-es birodalomalapítást követően az ilyen kutatásokat egyszerűen idejétmúltnak nyilvánították.¹⁸

Amikor a 20. század húszas éveiben Németországban életre kelt az „új tartománytörténet”, figyelembe vették ezeket az ellenségeskedéseket is. Követendő példának a bonni *Institut für die geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* számított. A „népcsoportkutatás” ott képviselt programja nem államokra és birodalmakra irányította figyelmét, hanem etnikumokra; a nyelv és a települési folyamatok vizsgálata lépett előtérbe. Egy ilyen kezdeményezést minden további nélkül lehetett a nemzeti szemléletmód kiegészítőjeként értelmezni, amely végeredményben magában hordozza a népiség történeti, sőt a német népi-nemzeti („völkisch”) történetírásra válás lehetőségét. A különböző módszerek kombinációja alatt a német középkorkutatásban a legutóbbi időkig rendre innovációk történetét értették,¹⁹ mindennek az adott korszaktól függő tényezői pedig csak nemrégiben kerültek a kutatás látószögébe.²⁰ Ma már senki sem vitatja, hogy e célkitűzés háttérében az első világháborús vereséget követően a német népi-nemzeti eszme kiszélesítésének szándéka állt.

Forschungen zur Geschichte, vol. 1). 5. Aufl. Darmstadt, 1964. (reprint: 1976). 1–15.; Schlesinger, Walter: *Die Landesherrschaft der Herren von Schönburg. Eine Studie zur Geschichte des Staates in Deutschland* (Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches in Mittelalter und Neuzeit, vol. 9, 1). Münster–Köln, 1954. 4., 105. Ezen elvárás összefüggéseivel és következményeivel kapcsolatban vö. Werner, Matthias: *Zwischen politischer Begrenzung und methodischer Offenheit. Wege und Stationen der Landesgeschichtsforschung im 20. Jahrhundert* (Vorträge und Forschungen, ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 62.) Ostfildern, 2005. 251–364.

¹⁷ Vö. Brunner, Otto: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. 5. Aufl. Wien, 1965. (reprint: 1990). 2–4., 9–11, 27.

¹⁸ Az ehhez kapcsolódó történelemszemléltre vonatkozóan vö. Schmeidler, Bernhard: *Königtum und Fürstentum in Deutschland in der mittelalterlichen Kaiserzeit*. In: *Preußische Jahrbücher*, 208. (1927) 280–301.

¹⁹ Vö. Pitz, Ernst: *Neue Methoden und Betrachtungsweisen in der landesgeschichtlichen Forschung nach 1918*. *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 124. (1988) 483–506.

²⁰ Vö. Oberkrome, Willi: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945* (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, vol. 101). Göttingen, 1993. 68–73., 151–154.; Nikolay-Panter, Marlene: *Geschichte, Methodik, Politik. Das Institut und die geschichtliche Landeskunde der Rheinlande 1920–1945*. *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 60. (1996) 233–262.; Schöttler, Peter: *Von der rheinischen Landesgeschichte zur nazistischen Volksgeschichte oder Die unhörbare Stimme des Blutes*. In: Schulze, Winfried –

Az említett szándékok kísérőjelenségeként jelent meg a középkori német történelem egyik alapvető kérdésének más szemléletű megítélése. Átértékelték a király és a nemesség kapcsolatát. Kivált Otto Brunner volt az, aki a tartományi uralomról és vizálykodásokról szóló úttörő vizsgálatainak keretein belül rendhagyó módon vázolta a nemesi uralom alapjait. Brunner szerint a nemesség saját, autogén uralmi jogokkal bírt. Ez alatt olyan jogokat értett, melyek nem a királytól származtak.²¹ Walter Schlesinger a nemesség autogén uralmi jogainak elképzelését még korábbi időkig vezette vissza, amennyiben azt állította, ezek alatt a germán családfői hatalom (*Hausherrschaft*) kibővített változatai értendők, amelyek a fejedelmi fegyveres kíséret fölötti hatalommá (*Gefolgsherrschaft*) alakultak át, végül pedig létrehozták az érett középkori nemesi uralom formáját (*Adelherrschaft*).²² Heinrich Dannenbauer 1941-es nagyra becsült dolgozatában úgy vélekedett, hogy már Tacitusnál fellelhető az utalás a nemesi uralom germán kori fennállására.²³ Ezen új tan szerint tehát a nemesség „mindig is létezett”, a nemesek pedig régtől fogva uralmi jogokat gyakoroltak, melyek alapja a születés volt.

Az új paradigma mélyreható következményekkel járt: új, átfogó kép rajzolódott ki a kora középkorról, ez pedig nem csupán a német történelem kapcsán érezte hatását. Mostantól más szemmel tekintettek a Merovingok és Karolingok frank birodalmára is, melynek kezdőpontjában ebből a szemszögből tekintve már nem állhatott a szabadok közössége. A nemesi hatalom „mindig is” kihatással volt a germán-német történelemre. Innen nézve a korai és érett középkori királyi hatalom teljesen más alapokon nyugodott. Otto Brunner anakronizmusra hivatkozva utasította el a magán- és közhatalom hagyományos megkülönböztetését; a középkor esetében ezt elfogadhatatlannak találta.²⁴ Mindez értelem-szerűen újból felvetette a kérdést, vajon van-e egyáltalán értelme államról beszélni ebben az időszakban. Theodor Mayer a „személyi szövetség alapuló állam” („*Personenverbandstaat*”) korlátozó értelmű fogalma mellett tört lándzsát, a középkori államot pedig monarchikus csúccsal rendelkező nemesi hatalmi szövetségek összességeként írta le.²⁵ A király nem lehetett más, mint az első és legfőbb nemes.²⁶ Eszerint a királyi és nemesi hatalom kö-

Oxle, Otto Gerhard (Hg.): *Deutsche Historiker im Nazionalsozialismus*. 2. Aufl. Frankfurt a. M., 2000. 89–113.; összefoglalóan lásd Werner: *Zwischen politischer Begrenzung*, 251–364.

²¹ Vö. Brunner: *Land und Herrschaft*, 240–257.

²² Vö. Schlesinger, Walter: *Herrschaft und Gefolgschaft*. *Historische Zeitschrift*, 176. (1933) 225–275.; reprint in: Kämpf, Hellmut: *Herrschaft und Staat im Mittelalter* (Wege der Forschung, vol. 2). Darmstadt, 1956. (reprint: 1974). 135–190; reprint in: Schlesinger, Walter: *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Vol. 1: Germanen, Franken, Deutsche. Göttingen, 1963. 9–52.

²³ Vö. Dannenbauer, Heinrich: *Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen*. *Historisches Jahrbuch*, 61. (1941) 1–50.; reprint in: Kämpf, Hellmut (Hg.): *Herrschaft und Staat im Mittelalter* (Wege der Forschung, vol. 2). Darmstadt, 1956. (reprint in: 1974). 66–134.; reprint in: Dannenbauer, Heinrich: *Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Skizzen und Studien*. Stuttgart, 1958. 121–178, különösen 125–144. A kérdéssel kapcsolatban vö. még Waas, Adolf: *Die alte deutsche Freiheit. Ihr Wesen und ihre Geschichte*. München–Berlin, 1939. 51. és – legutóbb – Boockmann, Hartmut: *Einführung in die Geschichte des Mittelalters*. 4. Aufl. München, 1988. 28.

²⁴ Vö. Brunner: *Land und Herrschaft*, 111–164.

²⁵ Vö. Mayer: *Die Ausbildung*, 284–331. Lásd még: Haller, Johannes: *Der Eintritt der Germanen in die Geschichte*. In: Haller, Johannes: *Reden und Aufsätze zur Geschichte und Politik*. Stuttgart–Berlin, 1934. 42.

²⁶ Lásd még: Mitteis, Heinrich: *Formen der Adelherrschaft im Mittelalter*. In: *Festschrift Fritz Schulz*. Vol. 2. Weimar, 1951. 226–258.; reprint in: Mitteis, Heinrich: *Die Rechtsidee in der Geschichte*. *Gesammelte Abhandlungen und Vorträge*. Weimar, 1957. (reprint: 1967). 636–668.,

zött nem lényegi, csupán fokozatbeli különbség állt fenn. Azóta a német kutatás a középkor esetében szinte kizárólag csak idézőjelben beszél „államról”.

Ebből a szempontból a korai és az érett középkor királya kezdettől fogva azzal a problémával szembesült, hogyan fogja saját hatalmába keríteni a nemesi hatalom autogén alapokon nyugvó tényezőit. A 19. századi nagy jogtörténeti tankönyvek állításaival ellentétben a frank korszak grófsági szervezete semmi esetre sem képezte az igazgatástörténet kiindulópontját. Csupán célnak számított, amelyet még a Karoling-kori királyok is először csak elérni kívántak. Máig vitatott, vajon Nagy Károlynak és Jámbor Lajosnak sikerült-e az egész birodalom területén érvényre juttatni a grófsági szervezetet.²⁷

A kérdés említett újraértékelése messzemenő következményekkel bírt arra az elképzelésre vonatkozóan, hogyan alakultak ki a nemesi hatalom egyes összetevői az érett középkorban. Ez a kérdés mindazonáltal nem csupán a német kutatást foglalkoztatta, a francia medievisztika figyelme is ebbe az irányba fordult. A korábbi kutatás abból indult ki, hogy a frank szolgálati nemesség önállósulásáról van szó. Marc Bloch a feudális társadalomról szóló alapvető jelentőségű művében még ennél is tovább ment. Megállapította, hogy az érett középkor nemesi családjainak családfái szinte sohasem vezethetők vissza a kora középkorra. Az érett középkori nemesség biológiai származása megragadhatatlan a forrásokban, a 11. századot megelőző időszakot áthatolhatatlan homály borítja. Bloch így arra a következtetésre jutott, hogy a nemesség csak a Karoling birodalom felbomlásának korában, mintegy „*class de loi*”-ként jött létre.²⁸

Ez a szemlélet hosszú ideig uralkodó tannak számított az európai történetírásban. Csak akkor váltották le, amikor új kezdeményezés bontakozott ki Németországban. Gerd Tellenbach és tanítványai a nemesség történetét a prozopográfiai kérdésfeltevés módszerével vették szemügyre. A már az ókortörténetben bizonyos hagyományokkal rendelkező személytörténeti kutatások a rend- és jogtörténet felé irányuló kezdeményezéseket ösztönöztek. Maga Tellenbach sikerrel tárta fel a Karoling birodalom vezető családjainak biológiai kontinuitását.²⁹ A keleti frank–német birodalom hercegei a frank „birodalmi arisztokráciából” származtak. Ezen fogalom alatt Tellenbach olyan nagy nemesi családokat értett, akik a Karolingok felemelkedésével törtek fel, azután pedig a Karoling korszakban az egész birodalom területén rendelkeztek földtulajdonnal. A nagy frank birodalom széthullása közepette sikerült nekik önálló hatalmi területeket kialakítani, melyek magukban hordozták akár új királyságok kialakulásának lehetőségét is.

Karl Schmid, Gerd Tellenbach egyik tanítványa utána járt ezeknek a vizsgálatoknak. Schmid olyan tézist fogalmazott meg, amely felkeltette az egész európai medievisztika érdeklődését. Schmid szerint az érett középkori nemesi család szerkezete alapvetően meg-

különösen 644.; Hauck, Karl: *Die geschichtliche Bedeutung der germanischen Auffassung von Königtum und Adel*. In: XI^e Congrès International des Sciences Historiques. Rapports III: Moyen Age. Göteborg–Stockholm–Uppsala, 1960. 101.; Schlesinger: *Entstehung*. 119. Vö. továbbá: Moraw, Peter: *Neue Ergebnisse der deutschen Verfassungsgeschichte des späten Mittelalters*. In: Moraw, Peter: *Über König und Reich*. Aufsätze zur deutschen Verfassungsgeschichte des späten Mittelalters. Sigmaringen, 1995. (először 1993) 65.; Dilcher: *Der alteuropäische Adel*, 71.

²⁷ Vö. Hechberger: *Adel*, 194–199.

²⁸ Vö. Bloch, Marc: *Die Feudalgesellschaft*. Frankfurt a. M.–Berlin–Wien, 1982. (először: 1932) 341–344. [Magyar nyelven: Marc Bloch: *A feudális társadalom*. Osiris, 2002. – a szerk. jegyzete]

²⁹ Vö. Tellenbach, Gerd: *Vom Karolingischen Reichsadel zum deutschen Reichsfürstenstand*. In: Mayer: *Adel und Bauern*. 22–73.; reprint in: Tellenbach, Gerd: *Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*. Vol. 3. Stuttgart, 1988. 889–940.

változott.³⁰ A férfiági leszármazás előtérbeállítására, mely mindmáig a nemesi öntudat ismérve, olyan történeti fejlődés eredménye, amely összefüggésben állt a nemesi hatalom anyagi bázisának kiszélesedésével. Miután örökölhetővé váltak a hivatalok és hűbérek, a nemesi család szerkezete is megváltozott, a férfiági leszármazás került előtérbe. Amennyiben az érett középkori nemesi családok esetében ez nem vezethető vissza a korai időkig, az még nem bizonyítja a nemesség diszkontinuitását, és főleg nem értelmezhető az új családok felemelkedésére utaló jelként. Csupán a nemesi családi forma megváltozásáról van szó.

Az európai medievisztika elfogadta Tellenbach téziseit a Karoling birodalom vezető családjainak csoportjaiból álló birodalmi arisztokrácia biológiai kontinuitásáról, habár manapság már inkább fenntartással tekintünk az ide vonatkozó konkrét névsorokra.³¹ Kevésbé jelentős családok esetében a források hiányából adódóan csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Ez már csak azon is tetten érhető, hogy még ez említett nemességre vonatkozó egységes elnevezés tekintetében sem sikerült megegyezésre jutni. A német kutatás törzsi, helyi, tartományi vagy regionális nemességről beszélt – ezek közül egyetlen megjelölés sem gyökeresedett meg.³² Azt sem volt egyszerű tisztázni, hogy szóba jöhet-e egyáltalán a nemesi családok kontinuitása ezen a szinten.

Ezeket a nehézségeket olyan források újbóli áttekintésével kívánták áthidalni, melyek információs értékét mindeközéig nem ismerték fel kellő mértékben. Jelentősen hozzájárult a családszerkezet változásáról szóló tan megalapozásához a 8. és 10. századból származó sajátos egyházi névjegyzékek, az imaközösségek listái (*Verbrüderungsbücher* és *Gedenkbücher*),³³ illetve a korabeli *nekrologiumok* (halottaskönyvek)³⁴ új szemléletű vizsgálata. Első pillantásra úgy tűnt, ezek a források nem kínálnak egyebet személynévek pusztá felsorolásánál. Karl Schmid és az őt követő kutatók azonban abból indultak ki, hogy ezekben konkrétan megragadható a kora középkori nemesség. Sőt az említett névjegyzékekbe a lelki kötelek mellett elsősorban nemzetségi közösségeket is feljegyeztek.

Ennek alapján most már az egyes személyek más korabeli forrásokban történő pusztá említését is a nemesi minőségre utaló jelként értelmezték. Ennél fogva még a kora középkori nemességgel behatóbban foglalkozó Wilhelm Störmer is úgy vélte, hogy „minden további nélkül” nemesekként kell meghatározni mindazon személyeket, akik korai bajor források híradásai szerint birtokot adományoztak egyházi intézményeknek.³⁵

³⁰ Vö. több tanulmánnyal in: Schmid, Karl: *Gebetsgedenken und adliges Selbstverständnis im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge. Festgabe zu seinem 60. Geburtstag*. Sigmaringen, 1983. 183–446. és Schmid, Karl: *Gebliut, Herrschaft, Geschlechterbewußtsein. Grundfragen zum Verständnis des Adels im Mittelalter* (Vorträge und Forschungen. Ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 44). Sigmaringen, 1998.; összefoglalóan Schmid, Karl: *Zur Entstehung und Forschung von Geschlechterbewußtsein*. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins, 134. (1986) 21–33.

³¹ Vö. Goetz, Hans-Werner: „Nobilis”. *Der Adel im Selbstverständnis der Karolingerzeit*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 70. (1983) 157., 179.

³² Vö. Hechberger: *Adel*, 189.

³³ *Verbrüderungsbuch* és *Gedenkbuch*: egy adott kolostor szellemi közösségéhez kötődő, egyházi és világi előkelő személyek névsora, akik az adott egyház jötevőiként szerepelnek, nevüket pedig befoglalták a közös imádságokba. [a ford. jegyzete]

³⁴ Vö. Borgolte, Michael: *Memoria. Zwischenbilanz eines Mittelalterprojekts*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 46. (1998) 197–210.

³⁵ Vö. Störmer, Wilhelm: *Der Adel als Träger von Rodung, Siedlung und Herrschaft im frühmittelalterlichen Bayern*. Oberbayerisches Archiv, 106. (1982) 291.

Az új összkép tehát a társadalom- és tartománytörténeti kutatásban is azon személyek társadalmi értékelésének más megítéléséhez vezetett, akiket megemlítenek a kor forrásai. Ettől fogva nemesként kezeltek minden olyan személyt, akiket nem említenek teljes vagy kisebb mértékben függőként.

Ezt a felfogást azonban nem sikerült bizonyítani, sőt szükségszerűen inkább a kora középkori társadalomról alkotott újszerű kép következményeként könyvelték el, s az erről folytatott vita nem is maradt el. A Hans K. Schulzehoz hasonló, a korábbi szemléletmódhoz ragaszkodó történészek különös hangsúlyt fektettek a problémára.³⁶ Michael Borgolte berlini középkorász nemrégiben rámutatott, hogy az az elképzelés, mely szerint csupán nemeseket említenek név szerint a kora középkori feljegyzések és oklevelek, a nemesség említett módszereket követő kutatásának kiindulási pontja, semmi esetre sem pedig annak eredménye. Karl Schmid – érvel Borgolte – abból indult ki, hogy az egyházi névjegyzékekben szereplő laikusok nevei mögött „a nemesség” rejtőzik, de sosem sikerült bizonyítani ezt a feltételezést, nehéz is lenne.³⁷

Ez a probléma generálta az arról folyó vitát, vajon milyen módszerrel rekonstruálhatnánk a kora középkori nemesség rokonsági kapcsolatait és leszármazási viszonyait. Ez a német történettudományt különösen az utóbbi időben foglalkoztatta. A figyelem középpontjában a birtoktörténet és a személynevek álltak. Jó ideig úgy tűnt, a névváltozatok, utólagos megnevezések és a birtokok történetének vizsgálatai sikerrel kecsegtető eredményekre vezetnek. Ez a módszer kellett volna elvezessen a kora középkori, illetve az érett és a késő középkori nemesi családok közti biológiai folytonosság kimutatásához. Tehát az érett középkorból kiindulva tapogatózott a kutatás visszafelé, megkísérelvén kimutatni, hogy nem csupán a birodalmi arisztokráciához tartozó nemesi családok gyökerei nyúlnak vissza a korábbi időkig.

Ez az úgynevezett „genealógiai-birtoktörténeti módszer” azonban ma már minden, csak nem vitathatatlan. Néhány példán valóban igazolható az az elképzelés, mely szerint a nemesség körében uralkodó névadási szokások meghatározott szabályszerűséget követtek. Rendszerint azonban megválaszolatlan marad a kérdés, hogy levonhatók-e általános következtetések efféle egyedi esetek alapján. Amennyiben egész régiókat veszünk vizsgálat alá, fel kell tennünk azt a kérdést, hogyan oszlanak el a szabályos és a kivételes esetek. Mindez utóbb heves vitákra sarkallta a német történetírást.³⁸ Alapvetően vitatott, hogy különálló tartománytörténeti tanulmányok eredményei átültethetők-e erre az alapra. Annak

³⁶ Vö. Schulze, Hans K.: *Rodungsfreiheit und Königsfreiheit. Zur Genesis und Kritik neuerer verfassungsgeschichtlichen Theorien*. Historische Zeitschrift, 219. (1974) 529–550.; Schulze, Hans K.: *Reichsaristokratie, Stammesadel und fränkische Freiheit. Neuere Forschungen zur frühmittelalterlichen Sozialgeschichte*. Historische Zeitschrift, 227. (1978) 353–373., különösen 369–373.

³⁷ Vö. Borgolte, Michael: *Sozialgeschichte des Mittelalters* (Historische Zeitschrift, Beiheft Neue Folge 22). München, 1996. 197–202.

³⁸ Vö. Holzfurtner, Ludwig: *Untersuchungen zur Namengebung im frühen Mittelalter nach den bayerischen Quellen des achten und neunten Jahrhunderts*. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 45. (1985) 3–21.; Goetz, Hans-Werner: *Zur Namengebung in der alamennischen Grundbesitzerschicht der Karolingerzeit. Ein Beitrag zur Familienforschung*. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins, 133. (1985) 1–41.; Hartung, Wolfgang: *Tradition und Namengebung im frühen Mittelalter*. In: Eberl, Immo–Hartung, Wolfgang–Jahn, Joachim (Hg.): *Früh- und hochmittelalterlicher Adel in Schwaben und Bayern* (Regio, vol. 1). Sigmaringendorf, 1988. 23–79.; Graf, Klaus: *Eberl-Hartung-Jahn: Früh- und hochmittelalterliche Adel in Bayern* (recenzió). Zeitschrift für Hohenzollerische Geschichte, 24/25. (1988/89) 241.; Graf, Klaus: *Beiträge zur Adelsgeschichte des Heubacher Raums*. In: Heubach und die Burg Rosenstein. Geschichte, Tradition, Landschaft. Heubach, 1984. 76–89.; összefoglalóan: Hechberger: *Adel*, 318–321.

a kérdésnek a megítélésében, vajon beszélhetünk-e a regionális nemesi famíliák kontinuitásáról a korai és az érett középkorban, valóban jócskán megoszlanak a német helytörténészek (*Landeshistoriker*) nézetei.³⁹

A vizsgált probléma a történeti módszerrel kapcsolatos alapvető kérdéseket vet fel: a forrásvizsgálat kiindulópontjában a történeti fejlődésről alkotott általános kép áll, amely tartósan befolyásolja az eredményt. Ettől az általános képtől függ ugyanis, vajon elfogadhatónak tartjuk-e a módszert. Minél inkább hiszünk a nemesség létezésének kora középkortól tartó folytonosságában, annál inkább készek leszünk elfogadni a genealógiai-birtoktörténeti vizsgálatok eredményeit és hinni a számos hipotetikus rokonsági kapcsolatban. Ha azonban megkérdőjelezzük az alaptételt, és továbbra is egy olyan társadalmat veszünk kiindulási pontként, amelyre a kora középkorban a szabadok széles rétege nyomta rá bélyegét, úgy a személynevek elemzésén alapuló, konstruált rokoni kapcsolatok aligha tűnnek meggyőzőnek.

Éppen ezért a 9–12. századi frank-német nemesség logikus, átfogó történetét ma aligha lehetne megírni a regionális tanulmányok pusztá összefoglalása révén. A korszak nemességére vonatkozó tartománytörténeti munkák szerzői eltérő mértékben tanúsítanak bizodalmat a genealógiai-birtoktörténeti módszer teherbíró képessége iránt, ennél fogva ellentmondásos eredményekre is jutnak. Részletkérdések tekintetében is nyilvánvaló, hogy a történelem menetéről alkotott általános kép a helyi és regionális vizsgálódásokat jelentősen befolyásolja. Ez érvényes a nemesi fellegrárok kutatására is. A nemesség első képviselői bizonyosan még a síkságon helyezkedtek el; a hegyekre épített nemesi várak létrejötte azt a célt szolgálta, hogy bizonyos értelemben véve a térben is „kiszögezzék” a hatalom sarokpontját. Éppen a vár építése számított központi jelentőségű kezdeményezésnek a nemes uralmi területének kialakulásában. A kutatás sokáig egységes véleményen volt abban a tekintetben, hogy a nemesi várépítés a 11. század közepe után vette kezdetét.⁴⁰ Ez egyben azt a tézist is hivatott volt bizonyítani, hogy a nemesi hatalom először a Karoling birodalom felbomlása folyamatában alakult volna ki, ami pedig később az érett középkorban szilárdult meg és konszolidálódott. Ez a kép sem volt meggyőzőbb annál, mint amikor a német kutatás a 20. század harmincas–negyvenes éveiben a nemesi hatalom germán időkben gyökeröző folytonosságából indult ki. Heinrich Dannenbauer korábban már említett dolgozatában azt a nézetet képviselte, hogy a nemesség már a germán korban váraiból kiindulva gyakorolta a hatalmat.⁴¹ Ez az érvelés, bár számos követőt tudhatott maga mögött,⁴² a német medievisztikában sohasem talált általános elfogadásra, nem sikerült elegendő bizonyítékkal alátámasztani; az írott források terminológiája sok értelmezési lehetőséget rejt magában, bizonyító erejük pedig csekély.

Meggyőzőbbnek tűnik az a lehetőség, hogy a nemesi várépítés kezdetét összekapcsoljuk a Karl Schmid által feltételezett, a nemesi családok esetében bekövetkezett szerkezetváltozással. Eszerint a nemesség akkor kezdett várakat emelni, amikor hatalmi jogaik gyakorla-

³⁹ Vö. Hechberger: *Adel*, 321.

⁴⁰ Vö. Hechberger: *Adel*, 331–337.

⁴¹ Vö. Dannenbauer: *Adel, Burg*, 140–144.; Dannenbauer, Heinrich: *Adelsherrschaft bei den germanischen Völkern*. Forschungen und Fortschritte, 20. (1944) 150.

⁴² Vö. Mildenerger, Gerhard: *Germanische Burgen*. Münster, 1978., különösen 155.; továbbá Mildenerger, Gerhard: *Germanische Burgen in Mitteleuropa*. In: Beumann, Helmut (Hg.): *Festschrift für Walter Schlesinger*. Vol. 1 (Mitteldeutsche Forschungen, vol. 74, 1). Köln–Wien, 1973. 31–49.

tilag örökletessé váltak.⁴³ Ez az elképzelés jó ideig általános elfogadottságnak örvendett a német kutatásban, ám az utóbbi időben szintén megkérdőjelezték. Az újabb régészeti kutatások során derült ugyanis fény arra, hogy a nemesi fellegvárak építése már jóval a 11. század közepe előtt kezdetét vette.⁴⁴ Azonban mindezidáig megválaszolatlan maradt a kérdés, milyen következtetéseket is vonjunk le ebből a megállapításból, és vajon a régészeti módszerekkel történő korszakolás valóban kiáll-e minden próbát. Ez a dilemma egy másik problémára is kihatott. Meglehetősen eltérő megoldási javaslatok születtek arra a kérdésre vonatkozóan, hogy a nemesi várépítés mögött milyen jogi háttér húzódott meg. A régebbi, jogtörténeti szemléletű kutatás számára nem okozott nagy fejtörést megállapítani a királyi rendeletek elsődleges szerepét. Meggyőződésük szerint a várépítés joga minden kétséget kizáróan regálé volt, tehát olyan jog, amely csak a királyt illette meg.⁴⁵ Úgy tűnhet, néhány frank kori forrás megerősíti ezt a felfogást. A Karoling királyok igényt tartottak arra a jogra, hogy várat építsenek vagy engedélyezzék építésüket. Először is Jámbor Lajos 830-ban a noirmoutier-i kolostor számára kiállított kiváltságlevelében találunk erre utaló jeleket; később, 864-ben Kopasz Károly adott arra vonatkozó parancsot pîtres-i rendeletében, hogy romboljanak le minden olyan erősséget, melyet az engedélye nélkül emeltek.⁴⁶ Az a tény, hogy éppen a pîtres-i rendelet után sokasodott meg a nemesi várak építése, ebből a szempontból nézve csak azzal magyarázható, hogy a Karolingok uralmának vége felé a királyi hatalom gyengülésének jegyében elidegenítették e királyi jogot. II. Frigyes úgynevezett „hercegi törvényei” 1220-ból, illetve 1231–1232-ből, melyekben a várépítés regáléját átengedi a birodalmi hercegeknek, így végeredményben csak a már fennálló, jogtalan cselekmények következtében kialakult viszonyok utólagos szentesítéseként értelmezhetők.⁴⁷ Hans Patze a konstanzi középkor-kutató munkaközösség (*Konstanzer Arbeitskreis*) 1976-os ülésének kiadványában megjelent rezüméjében találóan foglalta össze az érett középkori várépítésről szóló uralkodó tételt: „ezerféle módja volt annak, hogy elbitorolják a várépítés jogát, ezzel is erősítve a nemesség hatalmát.”⁴⁸ Ez a felfogás mind a mai napig megtalálható a nemesi fellegvárakról szóló újabb kézikönyvek többségében.⁴⁹ A várkutatást mindazon-

⁴³ Ezzel kapcsolatban vö. Reuter, Timothy: *König, Adelige und Andere: „Basis” und „Überbau” in ottonischer Zeit*. In: Schneidmüller, Bernd–Weinfurter, Stefan (Hg.): *Ottonische Neuanfänge. Symposion zur Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa”*. Mainz, 2001. 132.

⁴⁴ Vö. a tanulmányokkal in: Böhme, Horst Wolfgang: *Burgen der Salierzeit*. Vol. 2 (Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien, vol. 25/26). Sigmaringen, 1991.

⁴⁵ Vö. Schrader, Erich: *Das Befestigungsrecht in Deutschland*. Göttingen, 1909. 2–20.

⁴⁶ Vö. *Regesta Imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918*. Hg. von Böhmer, Johann Friedrich–Mühlbacher, Engelbert–Lechner, Johann. Hildesheim, 1966. Nr. 875. 346.; MGH Legum Sectio II. Capitularia regum Francorum, vol. 2, pars 2, Hg. von Boretius, Alfred–Krause, Viktor. Hannover, 1893. (reprint: 1960). Nr. 273, C, c. 1, 328.

⁴⁷ Vö. Klingelhöfer, Erich: *Die Reichsgesetze von 1220, 1231/32 und 1235. Ihr Werden und ihre Wirkung im deutschen Staat Friedrichs II.* (Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches in Mittelalter und Neuzeit, vol. 8, 2). Weimar, 1955. különösen 212–228.

⁴⁸ Patze, Hans: *Die Burgen in Verfassung und Recht des deutschen Sprachraumes*. In: Patze, Hans: *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*. Vol. 2 (Vorträge und Forschungen. Ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 19, 2). Sigmaringen, 1976. 476.

⁴⁹ Vö. Schulze, Hans K.: *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*. Vol. 2: Familie, Sippe und Geschlecht, Haus und Hof, Dorf und Mark, Pfalz und Königshof, Stadt (Urban-Taschenbücher, vol. 372). 2. Aufl. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1991. 108.; Kerber, Dieter: *Das Burgenbauregal*. In: *Burgen in Mitteleuropa*. Ein Handbuch. Vol. 2: Geschichte und Burgenlandschaften. Stuttgart, 1999. 66.

által hidegen hagyta a medievisztikában bekövetkezett paradigmaváltás. Csupán elvétve tekintik autogén uralmi jognak a várépítést, a királyok végül eredménytelenül próbáltak ki-sajátítani.

Ezzel a problémával áll összefüggésben a sarkalatos kérdés: milyen jogi alapon építet-ték ki hatalmukat a nemesek a Karoling birodalom széthullása idején? A régebbi történet-tudomány szerint – mint már említettük – ez a királyi hatalom hanyatlásával hozható ösz-szefüggésbe. Akár a bitorlás vagy a hatáskör átruházásának modelljéről is beszélhetnénk: az érett középkor nemesi hatalma ebben az értelmezésben a Karoling grófsági szervezet széthullásának eredménye volt. Az újabb kutatásban mindez megváltozott. Az érett közép-kori nemesi hatalomban az autogén uralmi jogok ismételt megvalósítását vélik felfedezni. A grófsági szervezet nem hullott szét, csak éppen sosem sikerült maradéktalanul érvényre juttatni, végül pedig rések nyíltak rajta. Így végső következtetésként még a késő középkori németországi tartományi hatalom is „a nemesi hatalom kiteljesedéseként” ragadható meg.⁵⁰ Ebből a nézőpontból a Karoling-kori királyi hatalom arra irányuló kísérletként te-kinthető, hogy a nemesi hatalom területeit szisztematikusan integrálja az államba, hosszú távon azonban ez nem vezetett sikerre; a Karolingok erős királyi haderejének leáldoztával a nemesi hatalmasságok újból erőre kaptak, sőt tovább is fejlődhettek. A modern kutatás legnagyobb része abból indul ki, hogy a német tartományi hatalom nem vezethető vissza az eredendően királyi jogok bitorlására vagy az eredeti jogkör önkényes bővítésére, inkább a nemesi hatalom továbbfejlődéséről van szó. Ez a felismerés a késő középkori tartományi hatalomnak az eddigiektől alapvetően eltérő normatív megítéléséhez vezetett: már egy-általán nem hanyatló, hanem éppen ellenkezőleg, építő jellegű folyamat eredményéről be-szélnek. Mindez jelentős mértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a német medievisztiká-ban régóta háttérbe szorult késő középkori történelem a 20. század hetvenes éveitől az ér-deklődés homlokterébe került.⁵¹

A tartománytörténet felé forduló történettudomány képviselői az első világháborút kö-vetően már nem kényszerültek védekezésre. Újszerű állításaik miatt többé nem vádolták őket általánosan azzal, hogy a XIX. század végének szellemiségére jellemző „partikuláris” történet szemléletet képviselik, sőt ezen irányzat jelentősége azóta folytonosan nőtt. Ez pe-dig nem utolsó sorban annak a Walter Schlesingerre visszavezethető felfogásnak köszön-hető, melynek értelmében pontosan a tartománytörténet van abban a helyzetben, hogy megoldja az alapvető igazgatástörténeti problémákat. Kevés meggyőző erőről tettek tanú-bizonyoságot ugyanis azok az átfogó igazgatástörténeti modellek, amelyeket a 19. századi kutatás alakított ki; ha alaposabban szemügyre vesszük a kérdést, megállapíthatjuk, hogy az egyes régiók viszonyai olyannyira eltérőek voltak, hogy csak korlátozott érvényű, külön-álló vizsgálatokból kiindulva ragadhatjuk meg azokat megfelelő mértékben. Így jött létre a leginkább talán „mozaikteóriának” nevezhető elképzelés, melynek értelmében előbb az egyes régiókat vagy tartományokat kell vizsgálat alá vonni, csak azután következtethetünk az összegző képre. Ez mindaddig elég meggyőzőnek tűnt, csak nemrég derült fény arra,

⁵⁰ Vö. Moraw, Peter: *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490* (Propyläen Geschichte Deutschlands. Vol. 3). Berlin, 1985. 183.; lásd még Moraw, Peter: Die Entfaltung der deutschen Territorien im 14. und 15. Jahrhundert. In: Moraw, Peter: *Über König und Reich*. Sigmaringen, 1995.

⁵¹ Vö. Moraw: *Von offener Verfassung*, 13.; a témával kapcsolatban lásd még Moraw, Peter: *Kontinuität und später Wandel: Bemerkungen zur deutschen und deutschsprachigen Mediävistik 1945–1970/75*. In: Werner, Matthias–Schieffer, Rudolf (Hg.): *Die deutschsprachige Mediävistik im 20. Jahrhundert (Vorträge und Forschungen)*. Ed. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, vol. 62). Ostfildern, 2005. 103–138.

hogyan ez a szemléletmód egyéb problémákat vet fel. Az önálló tartománytörténeti tanulmányok ugyanis egyáltalán nem vezettek olyan eredményekre, amelyeket ésszerű összképben foglalhatnánk össze. Mindez egy alapvető nehézségen múltott. Magától értetődően az ehhez hasonló kutatások szintén előzetes elméleti fejtegetéseken alapulnak, még akkor is, ha ezek nem jutnak konkrét kifejeződésre. A „mozaikkockák” termelésének csak akkor van értelme, ha legalább alapötlettel rendelkezünk az összképre vonatkozóan. A régebbi kutatásban valóban gyakran került sor megengedhetetlen általánosításokra, amikor a középkori birodalom szervezetének leírásáról volt szó. Azonban az arra irányuló újabb kísérletek, hogy a regionálisan behatárolt, egyedi vizsgálatok segítségével kezeljék az ilyen problémákat, František Graust idézve csupán olyan „esettanulmányokhoz” vezettek, ahol eltűnt szem elől, melyik „esetet” is kellene egyáltalán vizsgálat tárgyává tenni.⁵² Ez azzal járt, hogy gyakran hangzott el az igény összehasonlító tartománytörténeti vizsgálatokra – ám ez a német medievisztikában éppen manapság rendkívül népszerű célkitűzés csak ritkán jutott el a megvalósulásig.⁵³

Az érett középkori miniszteriálisok története kézenfekvő példát szolgáltat a probléma megjelenítésére. Ez a kérdés mindig is a német történelem jellegzetességének számított, amelyhez hasonló párhuzamokat más európai birodalmakban nem találunk. A klasszikus nézet szerint a birodalomban a 11–12. század során az eredendően függésben lévő szolgálattevők különleges hivatalok viselése révén felemelkedhettek a társadalmi ranglétrán, sőt végül a nemesség körébe is bekerülhettek. Azonban az a döntő kérdés mindig is vitatott volt: a miniszteriálisok szabad vagy függő személyek voltak-e?⁵⁴ Ez éppen az érett középkori nemesi hatalom kialakulása szempontjából képez központi problémát.

A régebbi kutatás a miniszteriálisokat elsősorban jogi kritériumok segítségével írta le, s arra jutott, hogy a jelenség kezdetei egészen a korai időkig vezethetők vissza. Tacitus elszigetelt passzusai, a törvénykönyvekben és a Tours-i Gergelynél lejegyzett vérdíjak azt valószínűsítették, hogy a függésben lévő magasabb hivatal betöltése és az urukhoz való bennfentes pozíció révén már korán elindulhattak a társadalmi emelkedés útján. Ebből a szempontból a Karoling-kori, sőt az azt megelőző időszak függő személyeinek karrierjét is ennek a jelenségnek a részeként kezelték. Még Heinrich Brunner jogtörténetében is felüti fejét ez a nézet és a hozzá kapcsolódó meghatározás: miniszteriálisok már a Merovingok korában is léteztek.⁵⁵

Ezt a tant azonban már a 19. század során támadták. Képtelenség volt továbbra is abból kiindulni, hogy a még mindig létező német nemesség nagyobb része függő állapotú hivatalviselőktől származik, miközben Európa többi részén ez nem így volt. Így vagy arra tettek kísérletet, hogy a miniszteriálisok eredetét a kora középkori törvénykönyvekben szereplő jogállapotokra vezessék vissza, vagy legalább kimutassák, hogy a miniszteriálisok többségükben a kora középkor eredendően szabad személyeitől származnak. Igencsak korlátozott területekre vonatkoztatható források vizsgálatára került sor. Werner Wittich alsó-szászországi viszonyokról szóló tanulmányában úgy vélte, a miniszteriálisok legnagyobb része korábbi szabad státusra tekint vissza, a miniszteriális lét pedig csak „átmeneti állapotot” jelentett számukra. Ez megmagyarázná a kora középkori forrásokban szereplő szabadok (*liberi*) eltűnését is. Wittich fevetette a polemikus – és mindmáig megnyugtató válasz nél-

⁵² Vö. Graus: *Verfassungsgeschichte*, 250.

⁵³ Ezzel kapcsolatban vö. Schneider, Joachim: *Spätmittelalterlicher deutscher Niederadel. Ein landschaftlicher Vergleich* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, vol. 52). Stuttgart, 2003. 13.

⁵⁴ A továbbiakkal kapcsolatban vö. Hechberger: *Adel*, 369–393.

⁵⁵ Vö. Brunner: *Deutsche Rechtsgeschichte*, 1. 374.

kül maradt – kérdést: „Hova a csudába került a nemesség alsó rétege (Schöffenbarfreien),⁵⁶ ha nem a miniszteriálisok közé?”⁵⁷

Ez az érvelés nem aratott különösebb sikert. Amikor azonban a 20. század harmincas éveitől kezdett utat törni a nemesi hatalom elmélete, újból előkerültek az ehhez hasonló rekonstrukciós kísérletek. Most már abból a feltételezésből indultak ki, hogy már a germán korszakban is beszélhetünk nemesi hatalomról, ez pedig új fényben tüntette fel az érett középkori miniszteriális réteg korai történetét. Adolf Waas vagy Friedrich von Klocke nemesi és alávetett miniszteriálisokat különböztetett meg; részben arra is történtek kísérletek, hogy a nemesi miniszteriálisokat a korai idők *nobiles* csoportjára vezessék vissza.⁵⁸

Ezek a kutatások azonban módszertani zsákutcába jutottak: végeredményben egyáltalán nem bizonyult kielégítőnek az a feltételezés, hogy a középkori társadalomtörténet megírható a jogállapotban beállt változások történeteként, s ez igencsak különböző, mindent összevetve bizonyíthatatlan hipotéziseken alapuló feltételezésekhez vezetett. Heinrich Dannenbauer 1958-ban megjegyezte, hogy a német medievisztika mindaddig „a német nép valamennyi rétegét a miniszteriálisok valamikori elődjének tekintette”.⁵⁹

Ez a probléma még az új tartománytörténeti kutatások számára is kihívást jelentett. Amikor Walter Schlesinger megtette irányadó felhívását az igazgatás- és tartománytörténet összekapcsolására, egyben az egyes régiók miniszteriálisaira irányuló addigi vizsgálatokat is bírálta, amelyek prekoncepciókból indultak ki. A tartománytörténet ellenében pontosan ez a kifogás merült fel.⁶⁰ Schlesinger maga úgy vélte, a tartománytörténeti kutatások éppen ebben a kérdésben vezethetnének magyarázatra.

A modern német kutatásban Karl Bosl miniszteriálisokról szóló, 1950–1951-ben megjelenő munkája számított áttörésnek. Az egyes bírálatokkal mit sem törődve új módszertani ösvényt tárt fel.⁶¹ Műve személytörténeti kutatásokon alapult. A miniszteriálisok alatt nem elvont jogállapotot értett, figyelmét inkább a forrásokban konkrétan megragadható miniszteriálisoknak és családi hátterüknek szentelte. Ez a prozopográfiai kezdeményezés a modern német kutatás számára követendő mintát alkotott, innen merített valamennyi tartománytörténeti tanulmány, amely az egyes térségek miniszteriálisaiával vagy az egy adott uraság köré csoportosuló szolgálattevők csoportjával foglalkozik.⁶² Nem maradt következmények nélkül, hogy ezen módszer javára döntöttek. Már a forrásadottságok is gátat

⁵⁶ *Schöffenbarfreien*: az előkelők alsóbb rétege, akiket azon joguk alapján különböztettek meg, hogy a bírások során betölthették a „Schöffe”, vagyis a bírák mellett tevékenykedő esküdt tisztségét. [a ford. jegyzete]

⁵⁷ Vö. Wittich, Werner: *Altfreiheit und Dienstbarkeit des Uradels in Niedersachsen*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wissenschaftsgeschichte, 4. (1906) 1–127. (monográfiaként Berlin–Stuttgart–Leipzig, 1906). 26–73. A megismerés módszertani kérdéseire vonatkozóan lásd még a monográfia IV. oldalát.

⁵⁸ Vö. Otto, Eberhard: *Adel und Freiheit im deutschen Staat des frühen Mittelalters. Studien über nobiles und Ministerialen* (Neue Deutsche Forschungen, vol. 130). Berlin, 1937. 213–313.; Klocke, Friedrich von: *Untersuchungen zur Rechts- und Sozialgeschichte der Ministerialität in Westfalen*. Westfälische Forschungen, 2. (1939) 214–232. Lásd még: Hechberger: *Adel*, 374.

⁵⁹ Dannenbauer, Heinrich: *Königsfreie und Ministerialen*. In: Dannenbauer, Heinrich: *Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Skizzen und Studien*. Stuttgart, 1958. 329.

⁶⁰ Schlesinger: *Verfassungsgeschichte*, 34.

⁶¹ Vö. Bosl, Karl: *Die Reichministerialität der Salier und Staufer*. Ein Beitrag zur Geschichte des hochmittelalterlichen deutschen Volkes, Staates und Reiches. Vol. 2 (Schriften der Monumenta Germaniae Historica 10). Stuttgart, 1950/51.

⁶² Vö. Hechberger: *Adel*, 378.

szabnak a kutatásnak, hiszen feltárásuk a legtöbb régió esetében csupán a 11. századtól lehetséges. Így a kutatás hallgatolagos megegyezésre jutott a fogalomalkotás tekintetében: a legtöbb szerző abból indul ki, hogy „miniszteriális rétegről” csak a 11. századtól kezdődően lehet szó.

Utóbb Thomas Zotz összegezte ezt átfogó tanulmányában: a miniszteriálisok tömege a kötött népesség köréből származott, jóllehet leginkább azok magasabb rétegeiből.⁶³ Ám ha utánanézzünk a *Lexikon des Mittelalters*ben, megállapíthatjuk, hogy Karl Ferdinand Werner a „nemesség” címszó alatt továbbra is arról beszél, hogy a szabadok „tömegével” léptek be a miniszteriálisok közé.⁶⁴ Egyik nézet sem bizonyítható, még azon térségek esetében sem, ahol a forrásadottságok többé-kevésbé kielégítőek.

Ez a bizonytalanság a tartománytörténeti kutatásokra is kihatással van. A mai Ausztria viszonyaira vonatkozóan a miniszteriálisok eredetét illetően a múlt század nyolcvanas éveiben meglehetősen ellentétes vélemények láttak napvilágot.⁶⁵ Itt a két eltérő paradigma képviselői a tartománytörténet küzdőterén feszültek egymásnak. Északnyugat-Szászország esetében legutóbb még a szabadok miniszteriálisok által történő kiszorítása is szóba került,⁶⁶ miközben Bajorország egyes régióiban a közel azonos korú forrásokból a szabadok miniszteriálisok közé lépésére következtettek.⁶⁷ Ehhez járul továbbá a már említett probléma: éppen a miniszteriálisok eredetének kérdésében játszik központi szerepet a vitatott genealógiai-birtoktörténeti módszer.

Manapság számos modern német regionális tanulmány azon a véleményen van, hogy az úgynevezett közsabadok a nemesi hatalom kiépülése közepette visszaszorultak. Eszerint a nemesek alárendelt szolgálattelvők segítségével terjesztették ki uralmi jogkörüket az említett „kis” szabadok rovására. Más vizsgálatok azonban azt a gyanút táplálják, hogy ezeket a szabadokat „beszippantották”, és feloldódtak a nemesség körül szerveződő miniszteriálisok

⁶³ Vö. Zotz, Thomas: *Die Formierung der Ministerialität*. In: Weinfurter, Stefan (Hg.): *Die Salier und das Reich*. Vol. 3: Gesellschaftlicher und ideengeschichtlicher Wandel im Reich der Salier. Sigmaringen, 1991. 3–50.

⁶⁴ Vö. Werner, Karl Ferdinand: *Adel (Fränkisches Reich, Imperium, Frankreich)*. In: *Lexikon des Mittelalters*. Vol. 1. München–Zürich, 1980. 123. Beszédes tény, hogy a szócikk utánnymatában már csak „a nemesség miniszteriálisok közé történő belépéséről” esik szó; vö. Werner, Karl Ferdinand: *Vom Frankenreich zur Entfaltung Deutschlands und Frankreichs*. Ursprünge – Strukturen – Beziehungen. Ausgewählte Beiträge. Festgabe zu seinem sechzigsten Geburtstag. Sigmaringen, 1984. 12–21., különösen 16.

⁶⁵ A klasszikus nézettel kapcsolatban vö. Lechner, Karl: *Die Babenberger. Markgrafen und Herzöge von Österreich 976–1246* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, vol. 23). 2. Aufl. Wien–Köln–Graz, 1976. 48., 90., 119. A kritikával kapcsolatban vö. Welting, Max: *Der hochmittelalterliche österreichische und steirische Adel in alter und neuer Sicht*. In: Zatloukal, Klaus (Hg.): 2. Pöchlarni Heldenliedgespräch. Die historische Dietrichepik (Philologica germanica, vol. 13). Wien, 1992. 103–124., különösen 123. A problémával kapcsolatban lásd még: Hechberger: *Adel*, 397–393.

⁶⁶ Vö. Baudisch, Susanne: *Kleine Herrschaftsträger in Nordwestsachsen*. Untersuchungen regionaler Herrschaftsstrukturen vom Ausgang des 11. Jahrhunderts bis in die 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts. Diss. Dresden, 1994. 129.; újabban kissé pontosabban körülhatárolva lásd: Baudisch, Susanne: *Lokaler Adel in Nordwestsachsen. Siedlungs- und Herrschaftsstrukturen vom späten 11. bis zum 14. Jahrhundert* (Geschichte und Politik in Sachsen, vol. 10). Köln–Weimar–Wien, 1999. 262–268.

⁶⁷ Vö. Flohrschütz, Günther: *Der Adel des Ebersberger Raumes im Hochmittelalter* (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte, vol. 88). München, 1989. 172–191.; Holzfurtner, Ludwig: *Die Grafschaft der Andechser. Comitatus und Grafschaft in Bayern 1000–1180* (Historischer Atlas von Bayern. Altbayern I, vol. 4). München, 1994. 325., 371.

rétegében. Nincs tehát magyarázat azoknak a szabadoknak (*liberi*) sorsára vonatkozóan, akiket számos kora középkori forrás említ. Ebben az esetben sem lehetséges tehát a tartománytörténeti vizsgálatok beemelése révén logikus és egységes átfogó képet összeállítani.

Mindkét említett paradigma ugyanazon az alapvető feltételezésen nyugszik, mely szerint a német történelem a germán korszakban kezdődött, vagy – kissé óvatosabban fogalmazva – az érett középkori birodalom története elsősorban a germán hagyományban gyökerezik. Ezt a régebbi kutatásban csak elvétve cáfolt előfeltételezést azonban az utóbbi időben alapvető kritika érte, ma pedig már kimondottan kétségesnek tartják. 1945 után némi időbeli eltéréssel egymástól egészen eltérő témák vizsgálata során folytonosságot kezdtek tételezni középkori jelenségek és a késő római ókor között. Meglehetősen széles spektrumról van szó, amely a rovátkolt díszítőmotívumoktól egészen a korai frank birodalom államiságáig terjed.⁶⁸ Peter Classen az ókor és a középkor közti kontinuitás problematikájára vonatkozó oklevéltani tanulmányok végéhez csatolt ítélete 1977-ben fordulóponthoz jelentett a kérdés egész megítélésével kapcsolatban: „Bíráskodás, adózás, városi öngazgatás, állami birtokgazdálkodás továbbra is létezett. A frank uralkodók a külsőségeket és magatartásformáikat tekintve a római-császári mintát követték.”⁶⁹ Reinhard Schneider a frank birodalomról szóló vonatkozó kézikönyvében ezzel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy a vitás kérdés végül már úgy merül fel, volt-e egyáltalán valami eredendően frank-germán tényező a Meroving és a Karoling birodalomban.⁷⁰

Hosszú távon mindez tartós hatást gyakorolt a német történettudományra. Most már kétségesnek tűnt az az elképzelés, mely szerint germán tradíciók formálták a kora középkori birodalom és társadalma történetét. Ez pedig ismételten a történeti kép alapvető átformálódásához vezetett a német medievisztikában. Visszaszorult a germán kontinuitás dominanciájáról vallott, addig kétségbe alig vont elképzelés. Azóta, hogy Reinhard Wenskus felfedezte az etnogenézis-folyamatok jelentőségét, már elfogadhatatlannak minősül azon feltételezés, mely szerint a világtörténelem nem más, mint népek története.⁷¹ Ennek következményeként a mai kutatásban gyakran már csak idézőjelben beszélünk „a germánokról”.⁷² Mindez kihatással volt a német kutatás által kialakított történeti képre is. A német történelmet ma már nem olyan folyamatként szemléljük, amely a germánok korában kezdődött el. A német történelem „kezdeté” a modern tudományos értekezésekben időben

⁶⁸ Ezzel kapcsolatban vö. Hechberger, Werner: *Die Theorie vom Adelsheil im früheren Mittelalter*. In: Erkens, Franz-Reiner Hg.): *Das frühmittelalterliche Königtum. Ideelle und religiöse Grundlagen* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 49). Berlin–New York, 2005. 436.

⁶⁹ Classen, Peter: *Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter* (Byzantina keimena kai meletai, vol. 15). Saloniki, 1977. 105. A kérdéssel kapcsolatban lásd még IX.

⁷⁰ Vö. Schneider, Reinhard: *Das Frankenreich* (Oldenbourg Grundriss der Geschichte, vol. 5). 4. Aufl. München, 2001. 43.

⁷¹ Vö. Wenskus, Reinhard: *Stammesbildung und Verfassung*. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. 2. Aufl. Köln–Wien, 1977.

⁷² Ezzel kapcsolatban vö. a hozzászólásokat in: Beck, Heinrich: *Germanenprobleme in heutiger Sicht* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 1). Berlin–New York, 1986. A mai felfogással kapcsolatban vö. Beck, Heinrich: *Germanen, Germania, germanische Altertumskunde* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband). 2. Aufl. Berlin–New York, 1998.; Pohl, Walter: *Die Germanen* (Enzyklopädie deutscher Geschichte, vol. 57). München, 2000. 45–65.

egyre hátrébb került.⁷³ Jelenleg a német történelem európai kontextusba helyezett előzményének a frank birodalomalapításba torkolló késő római kori történelmet tekintjük. Ennél fogva a Karoling birodalom felbomlása olyan folyamatként értelmezhető, mely során frank hatás alatt álló utódbirodalmak születtek, amelyekre az jellemző, hogy fokozatosan eltérő irányt vett fejlődésük, végezetül pedig önálló identitást alakítottak ki. Időközben a jelenkortörténettel foglalkozó történészek is Németországot és Franciaországot történelmi szempontból olyan ikerestevéreként jellemzik, amelyek a Karoling birodalom romjaiból elevenedtek meg.⁷⁴

A Meroving birodalmat ma inkább késő ókori periférikus kultúrának tartják, ez pedig az egész európai medievisztikára érvényes. Ennek a besorolásnak azonban további következményei vannak. Az újabb kutatás egy része számára ma már nem jelent tabut az, hogy a frank birodalom esetében valóban ismét „államiságról” beszéljen. E tekintetben Karl Ferdinand Werner merészkedik legtovább, aki Chlodvig birodalmát észak-galliai dinasztikus birodalomalapítás eredményének tartja, ahol a római államiság központi elemeit teljes mértékben átvették és továbbvitték.⁷⁵

Kézenfekvő, hogy egy ehhez hasonló megítélés mélyreható következményekkel jár a király és a nemesség viszonyának kérdésére vonatkozóan is, s így arra a problémára is kihatással van, milyen alapokon is nyugodott az érett középkori nemesi hatalom. Werner a frank birodalom esetében a késő ókori *nobilitas* mint rangosztály (*Rangklasse*) kontinuitásáról beszél.⁷⁶ Szerinte ez a réteg azon családokból állt össze, akik közül kikerültek a hivatalnokok. A bevezetőben megemlített, Below és Dopsch között fennálló ellentmondásra vonatkozóan Werner kereken kijelentette: „a hivatalviselés valóban feljogosított a nemességre, ám rendszerint maga a tisztség követelte meg a nemesi rangú tisztségviselőt.”⁷⁷ Werner a kora középkori nemességet következetesen olyan családok közösségeként határozta meg, amelyek a hivatalviselőket kiállították, vagy legalábbis képesek voltak erre.

Ebből a szempontból teljesen más fény vetül a germán és antik-római kontinuitás viszonyára, mint a régebbi kutatásban, ám a nemesi hatalom alapjaira vonatkozó kérdésekben Werner burkoltan ismét visszatért a 19. század végi és 20. század eleji nézetekhez. Amennyiben elfogadjuk a késő római-ókori államiság Meroving-kori továbbéléséről szóló tant, logikusan kénytelenek vagyunk elvetni a nemesség autogén uralmi jogaira vonatkozó elképzelést. Ebből a nézőpontból egyedül arra a kérdésre kell más választ adni, mikor építettek ki önálló hatalmi területeket a nemesek.

⁷³ Vö. Ehlers, Joachim: *Die Entstehung des deutschen Reiches* (Enzyklopädie deutscher Geschichte, vol. 31). 2. Aufl. München, 1998. 105–110.

⁷⁴ Vö. Lappenküper, Ulrich: *Die deutsch-französischen Beziehungen 1949–1963* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, vol. 49, 1/2). München, 2001. vol. 1. 3; vol. 2. 1857.

⁷⁵ Vö. Werner, Karl Ferdinand: *Die Ursprünge Frankreichs bis zum Jahr 1000* (Geschichte Frankreichs, vol. 1). Stuttgart, 1989. 313–328., 372.

⁷⁶ Vö. Werner, Karl Ferdinand: *Naissance de la nobless. L'essor des élites politiques en Europe*. 2. Aufl. Paris, 1998.

⁷⁷ Werner, Karl Ferdinand: *Bedeutende Adelsfamilien im Reich Karls des Großen. Ein personengeschichtlicher Beitrag zum Verhältnis von Königtum und Adel im frühen Mittelalter*. In: Beumann, Helmut (Hg.): *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben*, vol. 1: *Persönlichkeit und Geschichte*, 3. Aufl. Düsseldorf, 1967. 83–142.; reprint in: Werner: *Vom Frankenreich*, 22–81., különösen 71.

Werner kezdeményezését átfogó fejlődéstörténeté bővítette ki, melyben elsősorban a Nyugati Frank Birodalom viszonyai állnak a figyelem középpontjában.⁷⁸ E modell szerint az érett középkori nemesi hatalom kialakulását nem lehet sem a frank uralkodó királyi jogainak elbitorlásaként, sem pedig egy germán gyökerű eredeti nemesség autogén jogainak továbbfejlesztéseként értelmezni. Werner szemében a késő Karoling-kori történelem mozgatórugója a királyi hatalom módszeres szétdarabolása. Szerinte azonban nem egyszeri nagy változások történtek, sokkal inkább a birodalmi igazgatás folyamatos átalakulásáról kellene beszélni. Lényegében a legkevésbé a nemesség és a királyság közötti viszony változott. E nézet a normatív értékelésre is kihatott. A nemesek ebből a szempontból nem úgy tűnnek fel, mint bitorlók, elnyomók vagy éppen „államépítők”, Werner inkább egy olyan funkcionális elit alkotóelemeit látja bennük, amely nem csupán a középkori történelemre hatott.⁷⁹

A német medievisztikában tehát mindeddig három válasz született arra a kérdésre, hogy milyen alapokon is alakult ki az érett középkor nemesi hatalma, amely a német történelmet megváltozott és továbbfejlődött formában ugyan, de egészen a 19. századig befolyásolta. Királyi jogok kisajátításán nyugodott, ősi autogén uralmi jogok újbóli érvényesítésének eredménye volt, vagy a királyi hatalom tervszerű átruházásában gyökerezett? Ez a kérdés mind a mai napig foglalkoztatja a német medievisztikát. Aligha lehet végérvényesen tisztázni a rendelkezésre álló források alapján. A dilemma méregfoga alapvető kérdésekben rejlik: milyen keretelméletekkel írja le a jelen történelem a középkori történelmet, továbbá hogyan képzeljük el ma a német történelem átfogó képét? Gondolati kiindulópontként választhatunk egy ősi germán demokráciát, germán nemesi hatalmasságokat vagy a késő ókori Római Birodalom viszonyait. A történésznek döntenie kell, döntése pedig elsősorban az őt körülvevő jelentől függ. Valamennyi fejtegetés háttérében azonban a német nemzetállam már említett problematikája áll.

1961-ben Ernst-Wolfgang Böckenförde egy nagyra értékelt vizsgálat keretein belül kimutatta, hogy a 19. századi német kutatás öntudatlanul is „időben kötött” előfeltevéseket alkalmazott a középkori források vizsgálata során.⁸⁰ Nemzeti és liberális értékek befolyásolták a régebbi német medievisztika elemzéseit, s egyben tévútra is vezették azt. Hasonlóan tévesnek bizonyult azonban az a feltételezés, hogy az alkotmánytörténet terén úgymond mindent újra lehet kezdeni, amennyiben szigorúan a forrásokra támaszkodunk. Éppen az utóbbi időben vált nyilvánvalóvá, hogy az újabb felfogás, az úgynevezett új alkotmánytörténet, a tartománytörténeti kutatások és a nemesi hatalomra vonatkozó ebből táplálkozó elméletek szintúgy korhoz kötöttek voltak. Ma már azt a megállapítás sem tartják a véletlen szüleményének, hogy ezt az új nézetet a 20. század harmincas–negyvenes éveiben dolgozták ki. Karl Ferdinand Werner tétele igazolásakor legutóbb óvatosan elzárkózott az elől a kézenfekvő gyanú elől, hogy ő maga is olyan történeti képet alkotott, mely erősen függ a 20. század végi német jelentől: „most nem egy állítólagos Európa-ideológiá-

⁷⁸ Vö. Werner, Karl Ferdinand: *La genèse de duchés en France et Allemagne*. In: Werner: *Vom Frankenreich, 278–310.* (előszőr 1981); Werner, Karl Ferdinand: *Les duchés „nationaux” d’Allemagne au IX^e et au X^e siècles*. In: Werner: *Vom Frankenreich, 311–328.* (előszőr 1979); Werner, Karl Ferdinand: *Völker und Regna*. In: Brühl, Calrichard–Schneidmüller, Bernd (Hg.): *Beiträge zur mittelalterlichen Reichs- und Nationsbildung in Deutschland und Frankreich* (Historische Zeitschrift, Beiheft Neue Folge 24). München, 1997. 15–44.; Werner, Karl Ferdinand: *Von den „Regna” des Frankenreichs zu den „deutschen Landen”*. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 94. (1994) 69–81.

⁷⁹ Vö. Werner: *Mehrzweck-Elite*, 120–135.

⁸⁰ Vö. Böckenförde: *Die deutsche Verfassungsrechtliche Forschung*, i. m.

ról mintázott, merőben új történelem megismeréséről van szó, hanem arról, hogy visszatérünk a forrásokhoz.”⁸¹ Ám a maguk idejében természetesen Walter Schlesinger, Heinrich Dannenbauer vagy Otto Brunner is forrásokra hivatkozott. Az pedig semmi esetre sem lenne helyénvaló, ha a 19. század és a 20. század elejének olyan történészeit, mint például Heinrich Brunner vagy Georg von Below azzal a váddal illetnénk, hogy nem ismerték az általuk feldolgozott forrásokat.

Ez az eredmény kevésbé elégíti ki kíváncsiságunkat arra a kérdésre vonatkozóan, hogy vajon milyen konkrét eredményeket tud felmutatni a medievisztika az érett középkori nemesi hatalom alapjainak vizsgálatára vonatkozóan. Ám talán azt legalább megmutathatja, milyen szerep jut a történettudomány gyakorlatában az olyan tényezőknek, mint a „perspektíva” vagy a „korhoz kötöttség”. Manapság már a tudományterület elfogadott előfeltevése közé tartozik annak beismerése, hogy mindenféle történeti kutatás perspektivikus és korhoz kötött. Csak azt kell hangsúlyozni, hogy ebben az esetben nem csupán valamiféle érvényességi klauzúráról van szó, amelyet az előszavakban elhelyezünk, és vállvonogatva tudomásul veszünk, mielőtt hozzáfognánk a „valódi” munkához, és leülnénk a források mellé. Talán a történettudomány alapvető problémája ragadható meg ezáltal, hiszen végeredményben történeti képünk és a történeti kutatás ebből fakadó előfeltevései döntik el, mit is találunk majd a forrásokban.

Fordította: CZIRÁKI ZSUZSA

WERNER HECHBERGER

Nobility and Power. The Controversy of German Historians over the Basis for Noble Power in the Middle Ages

The question, on which basis the aristocratic rule of the High Middle Ages has emerged and developed, is intensively discussed by historians all over Europe. This essay tries to present an overview about the answers, that have been proposed by German medievalists since the early 19th century. Historians of the 19th century assumed a decline of royal power since the time of the Carolingians. Nobles would have acquired and usurped royal rights. In the thirties of the 20th century this view changed fundamentally. According to František Graus a “paradigmatic turn” took place in German historiography. Nobles now appeared as owners of traditional and “autogenous” rights, which they could maintain against royal requirements. Recently, however, it has been suggested to speak of a well-planned delegation of royal power which led finally to the foundation of the rule of the aristocracy. This question is still strongly debated. It is not possible to present a final solution even today, because an answer cannot be given by looking merely at the sources. The problem rises a fundamental question: Which general theory should be regarded as adequate to look at medieval German history? The background of all considerations seems to be the delayed foundation of the German national state, which appeared to be a special case in European history.

⁸¹ Werner, Karl Ferdinand: *Marc Bloch und die Anfänge einer europäischen Geschichtsschreibung* (Saarbrücker Universitätsreden, vol. 38). Saarbrücken, 1995. 20.